

Neznámy Institoris?

Pokus o portrét Michala Institorisa Mošovského (1731-1803)

EVA KOWALSKÁ, Historický ústav SAV, Bratislava

Na fakty a súvislosti bohaté dielo literárneho historika Ruda Brtáňa bude ešte dlho studnicou poznatkov o starších literárnych a kultúrnych dejinách Slovenska. Je dôkazom, že prostredníctvom trpezlivého archívneho štúdia možno podstatne rozšíriť či korigovať zdanlivo dobré poznanie minulosti. Môže to tak byť aj v prípade postavy, ktorá si síce vydobyla miesto v dejinách cirkvi, literatúry a myslenia už za Jozefa Miloslava Hurbana, no ktorej profil, ako sa pokúsim ukázať na základe obsiahlej kolekcie dokumentov, nebol vždy správne interpretovaný.¹ Ide o Michala Institorisa Mošovského (Mossoczyho), ktorého i Brtáň spomína ako jedného z hlavných usmerňovateľov osudov mladého Bohuslava Tablica.²

Keď 6. januára 1758 písal inšpektor bratislavského ev. a. v. zboru Ján Krištof Malik do Wittenbergu list s pozvaním pre Michala Institorisa Mošovského na miesto slovensko-maďarského kazateľa, odštartoval dlhú a úspešnú kňazskú kariéru jedného z najvýznamnejších predstaviteľov ev. a. v. cirkvi na Slovensku v 18. storočí. Stalo sa tak v situácii, keď sa cirkev nachádzala v období vrcholiacej rekatolizácie a uprostred zápasu o vlastnú podobu, teda za okolností, ktoré si vyžadovali najmä na poste hlavy početného zboru v hlavnom meste Uhorska osobnosť s vysokými mravnými kvalitami, konzistentnú v učení a schopnú ovplyvňovať aj politické dianie. A keď o mesiac neskôr, 12. februára 1758 konvent prijal kladnú Institorisovu odpoveď, začalo sa takmer päťdesiatročné účinkovanie jednej z najvýznamnejších cirkevných autorít tej doby.³

¹ HURBAN, Jozef Miloslav: Slovensko a jeho život literárny. In: *Jozef Miloslav Hurban*. Dielo II. Tatran, Bratislava 1983, s. 105-107 vykreslil Institorisa ako mimoriadne kontroverznú osobnosť, najmä preto, že sa podľa neho nedostatočne angažoval v národnom hnutí. V modernej literatúre prevládlo akcentovanie jeho prác namierených proti ideám Francúzskej revolúcie: *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I*. Bratislava 1987, s. 249-251.

² BRTÁŇ, Rudo: *Bohuslav Tablic (1769-1832). Život a dielo*. Bratislava 1974, s. 22-25.

³ O Institorisovi dosiaľ nevyšla podrobnejšia moderná biografia. Zo starších pozri *Pohřební kázání na památku [...] M. Institoris Mossóczi, kazatele etc.* Posonii 1803, životopis tamže, s. 31-34. KÖLESY, Carl Vinzenz: *Ungarischer Plutarch oder Nachrichten von den Leben merkwürdiger Personen des Königreich Ungarn*. 4. zv., Pesth 1815, s. 177-197. K rôznym aspektom jeho činnosti napr. SCHRÖDL, Joseph: *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony – Preßburg I*. Pozsony 1906, s. 378-380. ADAMIŠ, Július: *Michal Institoris Mossóty a českomoravskí evanjelici*. Bratislava 1933 (Naše iskry X.) – odtlačok štúdie. Z dobových lexikónov ho zaznamenal napr. HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. Pars II. Viennae 1776, s. 29.

Institorisova dovtedajšia životná púť viedla cez školy v Ivančinej, Nepaloch, Bratislave a Debrecíne na klasické miesto akademických štúdií uhorských evanjelikov a. v., do Wittenbergu. Po príchode do Bratislavy v apríli 1758 sa Institoris dostal do mesta, kde žili dva početné evanjelické zbory (slovensko-maďarský a nemecký, v tom čase spolu s približne 7000 členmi), no kde sa na pôde Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady (KMR) prijímali a realizovali kroky, smerujúce k eliminovaniu evanjelikov z verejného života v Uhorsku. Napriek tomu bratislavskí farári zostali rozhodujúcimi teologickými autoritami a najmä Institoris onedlho nemalou mierou zasiahol aj do cirkevno-politického diania. Stalo sa tak ani nie pre jeho schopnosti politického manévrovania a vyjednávania – to bola väčšia sféra „politikov“, svetských patrónov cirkvi – ako skôr vďaka tomu, že jeho slovo bolo slovom uznávaného teológa, pedagóga a učenca. Takmer päťdesiatročné kňazské pôsobenie však bolo obdobím radikálnych spoločenských a politických zmien, ktoré výrazne menili jeho životné okolnosti – a Institoris na ne neraz kontroverzne reagoval.

Pôvodné aspirácie Institorisov mierili pritom do oblasti školstva.⁴ Školy sa v tom čase už plne identifikovali s osobnosťami svojich rektorov, pričom konventy aj farári zostávali v pozícii schvaľovateľov študijných poriadkov. V dôsledku obmedzovania teologického štúdia zo strany štátu⁵ sa však školy museli orientovať prevažne na svetské predmety a strácali poslanie „semeniska cirkvi“. Stáli sa vo väčšej miere závislé od kvality pedagógov, aspiráciou ktorých bolo v prvom rade získanie sociálne prestížnejšieho farárskeho postu. Hoci školstvo ako integrálna súčasť cirkevného organizmu bolo v uvedenom období neustále obmedzované, o to viac pozornosti sa malo venovať ústavom, na ktorých sa predsa len podarilo udržať vyššie štúdiá.⁶ Práve Institoris sa hneď od začiatku svojho pôsobenia angažoval pri riadení bratislavského gymnázia a už r. 1762 sa jeho starostlivosť o školu dávala za príklad vzťahu duchovného k vzdelávaniu mládeže. Kladne sa hodnotilo najmä to, že v dobe vystupňovanej rekatolizácie sa mu podarilo udržať úroveň náboženského vyučovania, katechizácie a odborných teologických predmetov.⁷ Sám k ich povzneseniu aktívne prispel: nebol síce oficiálnym členom profesorského zboru, ale patronát ho priamo poveril kontaktom s profesorským zborom a kontrolou postupu vyučovania. V neskoršom období sa spolu s Danielom Crudim zapojil priamo aj do vyučovania homiletiky, pastorálnej a morálnej teológie (1786).

Dominantnou charakteristikou Institorisovho účinkovania ako teológa sa stal záujem o udržanie integrity cirkvi a konzistentnosti učenia: na srdci mu ležalo najmä zacho-

⁴ KÖLESY, Carl Vinzenz: *Ungarischer Plutarch...*, s. 178-179.

⁵ Všeobecne platil zákaz udržiavať školy presahujúce gramatický stupeň vydaný Kráľovskou uhorskou miestodržiteľskou radou 12. 2. 1756. Vyššie štúdiá boli povolené len ako výnimka, *milost' kráľa a adhuc* priamo panovníčkou. K tomu BORBIS, Johannes: *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Nördlingen 1861, s. 108. Pre bratislavské gymnázium bolo vydané takéto špeciálne povolenie už 16. 12. 1733. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. IV, fol. 22.

⁶ Pozri spis J. Ambrosyho *Religiosae Considerationes et Desideria de Corrupto Statu Ecclesiarum et Scholarum Evang.* z r. 1762. Evangelikus országos levéltár Budapest (ďalej EOL), Archivum gen. ecclesiae (AGE), I.a. 16, 5.

⁷ Tamže, § 3. Ako príklad upadnutej školy uviedol gymnázium v Gemerí.

vanie jeho ortodoxnosti, prostredníctvom ktorej sa mala upevniť vernosť členov cirkvi v období jej najväčšieho ohrozenia. Preto nebol príliš naklonený prenikaniu osvietenstva do teológie, hoci býva niekedy označovaný za stúpenca neskoropietistickej alebo naopak racionalistickej teológie.⁸ Podozrenie v ňom vyvolávala napr. prípadná zmena cieľovej univerzity zo strany ním sledovaného študenta, ak sa jej profesori vymykali ortodoxnej teologickej orientácii.⁹ Nekompromisné postoje Institoris sa však nezmiernili ani vtedy, keď už Tolerančný patent umožnil (relatívne) nerušenú existenciu evanjelických cirkví. Príklon k osvietenskej teológii znamenal pre neho väčšie ohrozenie než zásahy štátnej moci, a v obave pred zhubným vplyvom „modernizmu“ dokonca uvažoval požiadať panovníka o obmedzenie možnosti štúdia teológov v zahraničí!¹⁰ Uvedené postoje na jednej strane vzbudzovali u súčasníkov úctu, na druhej strane mu priniesli nemálo problémov a nepochopenia. Mohli byť príčinou odmietnutia jeho nominácie na miesto bratislavského seniora r. 1788, takže Institoris sa napriek svojej uznávanej autorite nikdy nedočkal významnejšej funkcie v rámci cirkevnej organizácie.

Ortodoxnosť v učení, rigoróznosť v posudzovaní dobových mravov (u mladých kňazov zavrhol napr. podliehanie účesovej móde) a výrazná osobná zbožnosť umocnená praktickou aktivitou v prospech spoluveriacich dávali Institorisovi v sekularizujúcej sa spoločnosti punc „blúznivca“ (*ein frömmelnder Schwärmer und Pietist*), najmä v staršom veku. To, že ako evanjelický kňaz zostal po celý život slobodný, bolo pomerne neobvyklé a zvädzalo až k interpretácii jeho postojov ako blízkych katolicizmu.¹¹ Na druhej strane takýto postoj pokladali najmä mladí duchovní za prekážku obrody evanjelickej cirkvi, pod ktorou rozumeli predovšetkým otvorenie sa osvietenstvu, resp. v Nemecku pestovanej racionálnej teológii. Nepriamo na Institoris zaútočil spis J. E. Kovácsa *Freymüthige Betrachtungen über (...) Lutherthum in Ungarn*,¹² ktorý si robil posmech zo skostnatených „ortodoxistov“, brzdiacich rozlet mladých pokrokových teológov a majúcich na svedomí stagnáciu školstva a vzdelanostnej úrovne evanjelikov. Autor spisu hovoril najmä v mene nemeckých duchovných z Uhorska, ktorí mali len malú šancu

⁸ V tejto otázke by bolo užitočné podrobiť skúmaniu niekoľko sto v rukopisoch zachovaných kázni, ktoré sú uložené v Knižnici ev. a. v. lýcea v Bratislave (ďalej KELB).

⁹ David Perlaki sa mu 22. 8. 1778 doslova ospravedlňoval za uprednostnenie Göttingenu pred Lipskom: *Neque poenitet me, Vir Venerande, Göttingam pervenisse; si namque Lipsienses Viro Summe Venerando Ernesti, Date, Hoerner, et alii, aliis gloriantur, habet revera et Göttinga in Viris Summae Venerandis Walch, Less, Miller imprimis Theologos satis propolosos*. Podobne aj Ján Podhradský a Ján Borott za uprednostnenie Halle v liste z 20. a 21. 10. 1781. KELB, rkp. fasc. 593/1 resp. 347.

¹⁰ *Heute erzählte man mir, es sey gewiss an dem, dass der Evangelischen Prediger I. [=Institoris] und Professor F. [=Fabry] zu Pressburg in Gesellschaft mehrerer ansehnlichen Personen vom Adel im Begriffe wären an den Monarchen eine Bittschrift zu senden, damit er den Lutherischen Studenten der Theologie keinen Ausgang auf die auswärtigen Universitäten gestatte, indem sie sämmtlich vom Naturalismus angesteckt sind, folglich die geistlichen Zöglinge ihrer Religionspartey durchaus vergiftet zurückkehren*. Ján Klaniczay (Klanica) v liste Ferencovi Kazinczemu 5. 8. 1789. Kazinczy Ferencz levelezése I. (ed. VÁCZY János) Budapest 1890, s. 405-407.

¹¹ Ostrihomský kanonik Martin Görgei ho dokonca nahováral na konverziu, chváliac jeho cnostný život a pevné mravné zásady. Výmena názorov v tejto veci EOL, AGE, I. a. 23, č. 12.

¹² Wien 1783. Podobne aj anonymné *Widerlegung der freymüthigen Betrachtungen über verschiedene Gegenstände aus dem heutigen Lutherthume in Ungarn*. Wien 1783.

preraziť múr ortodoxie, širenej slovenskými farármi, zabierajúcimi rozhodujúce posty v cirkevnej správe. Že táto sťažnosť nebola neopodstatnená, svedčí napr. nechut' superintendenta Michala Szinowitza ordinovať ešte koncom osemdesiatych rokov „súčasných študentov“ za farárov, alebo prenasledovanie Štefana Deluka z Liptovského Sv. Jána či pukanského farára Jána Straku z dôvodu ich údajného príklonu k „socinianizmu“.¹³

Napriek ideologicky podfarbeným útokom sa Institorisova autorita významnejším spôsobom neoslabila. Mal už totiž za sebou široké zázemie priaznivcov, svojich bývalých žiakov a chovancov, ktorým sa pravdepodobne vďaka jeho prísnemu vedeniu ušlo prezývky „Institorisovi mníši“.¹⁴ Intenzívne pracoval najmä s tými študentmi, ktorých mu rodičia zverili do opatery a ktorým poskytoval, resp. zabezpečoval ubytovanie a stravu a viedol ich účty. Nebolo ich málo: približne od roku 1761 do augusta 1790 sa staral postupne o 69 študentov. Rodičia videli v Institorisovi nielen záruku dobrej starostlivosti o svojich synov, ale aj opatrného zaobchádzania s peniazmi, ktoré vynakladali na pomerne drahý pobyt svojich detí v Bratislave. Institoris mal v tejto oblasti dostatok skúseností, lebo okrem uvedenej súkromnej aktivity spravoval aj účty základní v prospech chudobných (fundácie Valentína Vörösa, Michala Kleina, Samuela Mikosa, Ferdinanda Grepelhnera), štipendií pre študentov v zahraničí a zbieral a zúčtoval platby z dištriktov v prospech evanjelických agentov. Ekonomické nadanie Institorisa sa prejavilo aj pri vedení účtov prestavby starého nemeckého evanjelickeho kostola v Bratislave pre potreby slovensko-maďarského cirkevného zboru, keď sa mu podarilo zredukovať pôvodne plánované výdavky.¹⁵

Institoris vo funkcii kazateľa slovensko-maďarského zboru stál v hierarchii evanjelických farárov na druhom mieste, hneď za nemeckým.¹⁶ Ani takéto relatívne druhoradé postavenie ho však neprimälo uvažovať o zmene postu. Institorisov vplyv bol v skutočnosti väčší, než tomu nasvedčovalo jeho funkčné zaradenie – bol najbližším spolupracovníkom superintendenta Michala Torkosa a zároveň rozhodujúcou autoritou pre etnicky slovenských evanjelikov. Najlepšie sa to ukázalo v súvislosti s pokusom Jozefa II. o zavedenie jednotnej liturgie pre všetkých uhorských evanjelikov a. v., ako aj pri organizovaní misie evanjelikov a. v. do nových zborov v Čechách a na Morave. V prvom prípade

¹³ Michal Szinowitz v liste Ladislavovi Prómayovi, 14. 11. 1788. Archív ev. a. v. seniorátu v Banskej Štiavnici, bez sign. Podstatu obvinenia Straku tvoril jeho preklad diela nemeckého teológa Dietricha, *Entwurf eines kurzen und fasslichen catechetischen Unterrichts in der Lehre Jesu*. Straka označil zhabanie rukopisu superintendentom za *snahu zaviesť v Uhorsku Auto da fe, známe z Portugalska a Španielska*. Obrana Straku z 8. 12. 1788, tamže. Za zhabanie (neuvedeného) podozrivého Delukovho traktátu označili Šoprončania liptovské kontubernium za *krutejšie, než boli dominikáni*. Pavel Šramko M. Institorisovi 29. 9. 1786. KELB, rkp. fasc. 597/1786-2. Pod socinianizmom sa rozumela odchýlka od ortodoxnej teológie, popierajúca dogmu o svätej Trojici a zdôrazňujúca učenie o súlade náboženstva a rozumu. Pozri heslo socinianizmus in: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* (ed. Hans J. Hillerbrand), zv. 4, New York, Oxford University Press 1996, s. 83-87.

¹⁴ Takto ich nazval napr. Ján Adami v liste z 18. 10. 1774. KELB, rkp. fasc. 337/VI-X. Účtovný denník M. Institorisa, tamže, viazané rukopisy, č. 52 (Miscellanea Institorisianae).

¹⁵ KÖLESY, Carl Vinzenz: *Ungarischer Plutarch*, s. 185.

¹⁶ Institorisov post ako druhý najvýznamnejší v meste sa etabloval až po obsiahlej diskusii na konvente 10. 3. 1782. KELB, *Chronicon eccl. patr.* (bez sign.), fol. 319.

zozbieral podklady o používaných agendách v slovenských zboroch a vypracoval návrh pre ich zjednotenie a prispôsobenie požadovanej norme.¹⁷

V druhom prípade možno Institorisa považovať za hlavného organizátora akcie pomoci pre nové evanjelické zbory v Čechách a na Morave.¹⁸ Nešlo pritom len o vysielania evanjelických duchovných, o prípravu ktorých sa staral spolu so superintendentom Jánom Čerňanským,¹⁹ ale najmä o definovanie teologických východísk, ktorými sa mali noví veriaci a ich duchovní riadiť. Poplašné listy prvých evanjelických farárov z nových pôsobísk totiž hovorili o neujasnenosti vieroučných zásad, vyplývajúcej z tradovaného a pomocou tajných štruktúr sa šíriaceho učenia pôvodných českých protestantských cirkví.²⁰ Kvalita vierouky, ktorú pred prihláskovými komisiami prezentovali ľudia hlásiaci sa za evanjelikov, bola v dôsledku absencie systematického vyučovania, styku s duchovnými a teologickou literatúrou veľmi nízka. Nekultivované povedomie vieroučnej odlišnosti sa viazalo najmä na tradíciu českobratskej (resp. „kališníckej“) cirkvi, no tú Tolerančný patent nespomínal, a teda ani nepovoľoval. Veľmi často sa stávalo, že až keď bol do zboru povolaný farár a zaviedli sa pravidelné obrady, veriaci začali prejavovať nespokojnosť s ich formou a priebehom a začali sa dožadovať kalvínskeho farára, ktorý mal lepšie vyhovovať ich bratskej „tradícii“ a mentalite. V odpore voči katolicizmu sa jednoznačne stavali proti všetkému, čo ho čo aj len vzdialene pripomínalo. Zámienka na odstúpenie od luterstva a prechod ku kalvinizmu sa formulovala najmä cez otázku spôsobu podania Večere Pána, ktorá bola zdrojom značného napätia nielen v nových cirkevných zboroch, ale sprostredkovane aj v Uhorsku a tamojších interkonfesionálnych vzťahoch.²¹

Institorisovi nemohlo byť ľahostajné, ako sa vyvíjala situácia v českých krajinách, o to menej v Uhorsku. Rozhodol sa upokojiť situáciu vydaním teologickej rozpravy o podstate lámania chleba a zbližiť tradíciu českých bratov a luteránov.²² Vo svojom pojednaní upozornil, že lámanie chleba je vecou podružnou a ustanovenia o jeho záväznosti neobsahovala ani jedna z deviatich českých konfesií prijatých v rozpätí rokov 1431-

¹⁷ K tomu bližšie KOWALSKÁ, Eva: *Zásahy jezuitizmu do církevnéj a školskéj autonómie uhorských evanjelikov*. Historické štúdie, 39/1998, s. 151-167.

¹⁸ Angažovanie sa M. Institorisa v prospech evanjelikov v Čechách dalo už začiatkom r. 1782 podnet k chýru, že sa má stať superintendentom na Morave. Jeho autorom bol pravdepodobne barón Juraj Hellenbach. Daniel Botzko M. Institorisovi 14. 2. 1782. KELB, rkp. fasc. 348.

¹⁹ Staršia literatúra síce podiel Institorisa na organizovaní pomoci českým a moravským evanjelikom akceptovala, ale de facto sa venovala najmä analýze kontaktov s pražským cirkevným zborom. Pozri ADAMIŠ, Július: *Michal Institoris*. K podielu Čerňanského pozri jeho list Institorisovi zo 4. 10. 1782 s katalógom mien 44 kandidátov z Banského distriktu na funkciu farára pre české cirkvi. KELB, rkp. fasc. 350.

²⁰ MELMUKOVÁ, Eva: *Patent zvaný toleranční*. Praha 1999. V danej súvislosti však ťažko hovoriť o pretrvávajúcej tradícii tajnej cirkvi, ako o nej píše Melmuková. Ako jeden z prvých vystihol príčiny rozporov Ján Laho v liste M. Institorisovi 27. 1. 1783. Laha samotného označovali najprv za exjezuitu, neskôr dokonca za kacíra. KELB, rkp. fasc. 595/1 a 601/K-R.

²¹ K tomu KOWALSKÁ, Eva: *Interkonfesionálne vzťahy v 18. storočí vo svetle korešpondencie evanjelických duchovných*. Slovenský národopis, 47, 1999, s. 19-32.

²² Michala Institorisa *Listownj odpověď k Augspurského Wyznání Čzechům a Moravanům [...]* *S Přijďawkej České Confessie [...]* roku 1575 podané. Praha 1783.

1575 (ostatne ani augsburská ani helvétska). Práve poslednú českú konfesiю akceptoval aj cisár Maximilián II. a zjednotili sa na nej českí evanjelici, kalvíni aj Jednota bratská.²³ Institoris zároveň upozorňoval na závažný teologický aspekt preberania kalvínskej formy Večere Pána: otázka krájaní či lámania chleba je síce vecou kresťanskej slobody, no teologické zdôvodnenie už nemôže byť ľahostajné. V chlebe sa totiž podľa evanjelikov a. v. podáva reálne pravé telo Krista, zatiaľ čo podľa kalvínov je sprítomnené len symbolicky a prostredníctvom Ducha svätého, prípadne premenené (katolíci). Podpísaním prestupu ku kalvinizmu pod zámenkou prijateľnejšej liturgie sa preberá odlišná teologická konštrukcia a zároveň sa zo spasenia vylučuje množstvo veriacich, keďže v Božom pláne sa počíta len s vyvolenými. Je teda evidentné, že Institoris sa usiloval vyvrátiť tvrdenie o historickej spätosti českých bratov a súčasných reformovaných a ponúkal im možnosť zvoliť si takú formu podávania chleba, ktorá im vyhovuje. Apeloval na zotrvanie pri zásade, že jedine viera je cestou k spásu a vyzval ich k zjednoteniu na základe Písma. Aj tu však upozornil na to, že znenie jeho vydania z roku 1579 pripravené českými bratmi, ktorí sami nemali dostatok vhodných vzdelancov, bolo ovplyvnené kalvínskymi prekladateľmi. Napriek tomu dospel k záveru, že Jednota bratská sa vo veciach vierouky pridržala Lutherovho učenia, v otázke liturgie a cirkevnej disciplíny zväčša Kalvína.²⁴

Hoci Institorisovo pojednanie bolo napísané populárnym štýlom, nenašlo medzi českou verejnosťou väčší ohlas. V Prahe sa zo sto kusov, ktoré tam boli k dispozícii, predalo sotva dvadsať, na Morave asi desať.²⁵ Vysvetľovanie rozdielov medzi evanjelikmi oboch vyznaní a orientácie Jednoty bratskej sa tam nezriedka označovalo za poburovanie,²⁶ a ani ohlas v Uhorsku nebol jednoznačný. Na jednej strane sa uznávalo, že pre súčasné potreby bolo užitočné, pre budúcnosť však mohlo znamenať brzdu na akceptovanie *čistejšieho učenia*.²⁷ Rozhodných stúpcov našlo napr. v Pavlovi Šramkovi, Jurajovi Ribayovi a Jánovi Čerňanskom. Práve Čerňanský vyjadril obdiv nad tým, ako zmierlivo sa Institoris o probléme vyjadroval, hoci poznal *úskočnosť reformovaných*.²⁸ Kritickejšieho recenzenta však dielko našlo v skalickom Jánovi Procopiovi, ktorý sa pozastavil nad historickou argumentáciou v prospech spätosti českých bratov s luterstvom a zdôraznil, že ešte v dobe pred Lutherom sa objavili náznaky príbuznosti ich učenia s neskorším kalvinizmom, a tie sa posilnili v dôsledku politického vývoja a situácie exilovej cirkvi po roku 1630. Svoje pojednanie však zrejme s ohľadom na háklivosť

²³ Tamže, s. 26-30.

²⁴ Tamže, s. 22. Podobne argumentoval napr. aj Ján Hrdlička, ktorý delil českých bratov na „starých“ (=pôvodných) a „nových“, ktorí sformovali svoje zbory v zahraničí v prevažne kalvínskom prostredí. KELB, rkp. fasc. 601/A-J.

²⁵ D. Botzko v liste zo 14. 5. 1783. Na margo „vkusu“ čitateľov konštatuje, že *Hussowe haraburdi snad by (Česi) lepe kupovali*. Podobný osud však stihol aj knihu Štefana Lešku *Rozmlouvání jednoho helv. vyslance s ev. a. v. Čechem* (1784), ktorý z nákladu 1 000 kusov dokonca vo vlastnej farnosti nepredal ani jeden. Š. Leška v liste M. Institorisovi 12. 1. 1785. KELB, rkp. fasc. 596/3.

²⁶ Za „štvanie“ označili takéto vysvetľovanie zo strany Jána Csonku v Trnave v Čechách. J. Csonka M. Institorisovi 20. 4. 1784. Tamže, 596/1.

²⁷ Pavol Jeřowicz M. Institorisovi 25. 5. 1783. Tamže.

²⁸ Listy z 28. 5., 5. 6. a 16. 6. 1783. Tamže.

témy nezveril tlačí a predložil ho Institorisovi len vo forme obsiahleho osemstranového súkromného listu²⁹

Ani ďalšie Institorisove edičné počiny nezostali bez povšimnutia verejnosti. Kontroverznou sa stala najmä edícia *Tranoscia* (1787), na revízii ktorého začal pracovať pravdepodobne na prelome rokov 1784/85.³⁰ O práci na „reforme“ spevníka, ktorý predstavoval pre jednoduchých veriacich často jediné kompendium luterskej vierouky, boli informovaní spočiatku len dvaja najbližší priatelia – Ján Hrdlička a Andrej (Ondrej) Plachý, s ktorými podrobne konzultoval svoj postup.³¹ Prispôsobenie obsahu a formy piesní dobe, ktoré zahŕňalo o. i. aj eliminovanie konfesionálne vypätých až útočných piesní, bolo totiž podujatím, ktoré sa vzhľadom na predošlé obdobie, keď sa kancionál nesmel istý čas tlačiť v Uhorsku, resp. ani dovážať, mohlo zdať priam rúhačským. Časovo sa zhodovalo napr. s rozhodnutím bratislavského konventu a superintendenta Torkosa upustiť od nočných vigílií a spievania perikop pred oltárom, ktoré hrozilo v prípade zavedenia v slovenských zboroch doslova „škandalom“.³² Preto aj také úpravy, ktoré sa týkali zdanlivo len formálnej stránky *Tranoscia* (rytmické zosúladenie textov a nápevov piesní) sa stretávali s nepochopením a odporom, lebo narúšali takmer kanonizovaný úzus. Hoci Institorisov *Tranoscius* bol podľa jeho priateľov *zbožným a dôstojným dielom*, ktoré osobne odporúčali svojim farníkom, od kúpy ich odrádzala jeho vysoká cena.³³

Pochvalnejších reakcií, aj keď väčšinou len od svojich spoluveriacich, sa Institorisovi dostalo za vydanie brožúry *Sola salvifica, ad trutinam rationis et revelationis expensa* (január 1791). Hoci ju vydal anonymne, jeho autorstvo nezostalo utajené.³⁴ V brožúre reagoval na úsilie katolíckej „strany“ na sneme r. 1790 zrušiť všetky ústupky voči nekatolíkom v Uhorsku a vrátiť sa k praxi konfesionálnej intolerancie spred roku 1780.³⁵ Historickou argumentáciou (o. i. aj poukazom na cyrilo-metodskú misiu) a cir-

²⁹ List z 9. 3. 1783. KELB, rkp. fasc. 595/1.

³⁰ O vydávaní Cithary sanctorum ČAPLOVIČ, Ján: Vydavateľské boje o Citharu sanctorum pred pol-druha stoletím. In: *Jiří Třanovský*. Sborník k 300. výročiu kancionálu Cithara sanctorum. Vyd. Učená spoločnosť Šafaříkova, Bratislava 1936, s. 152-162.

³¹ Napriek kontroverziám medzi Institorisom a „konkurenčným“ vydavateľom Tumlerom, pre ktorého pripravovali texty *Tranoscia* pravdepodobne práve Hrdlička a Plachý, medzi zainteresovanými autorami existovala čulá výmena názorov. Obsiahy je napr. list A. Plachého z 12. 10. 1785, v ktorom o. i. súhlasil s vypustením „skandalizujúcich“ a intoleranciou dýchajúcich piesní. KELB, rkp. fasc. 596/3.

³² A. Plachý M. Institorisovi 16. 2. 1786. KELB, rkp. fasc. 597/1786. Podobne sa vyslovil aj Michael Szinowicz 16. 3. 1786. Tamže.

³³ Propagáciu *Tranoscia* odporučil napr. superintendent Potiského dištriktu Ján Ruffini. List M. Institorisovi 31. 1. 1788. Tamže, s. 598.

³⁴ Už vo februári 1791 sa čítala napr. v Martine. Hoci BALLAGI, Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest 1888 uvádza ako možného autora Daniela Crudiho, autorstvo M. Institoris vyplýva z viacerých jemu adresovaných listov. O autorstve nepochyboval ani RIZNER, Ľudovít in.: *Bibliografia písomníctva slovenského*, 2. diel, Turčiansky Sv. Martin 1931, s. 223.

³⁵ Stanoviská katolíkov súhrnne vystíhol napr. spis Daniela Magyara *Kurze Bemerkungen, die ein echter Römisch-Katholischer Patriot den [...] Ständen eingereicht hat* (1790), ktorý za „jediný oprávnený zákonodarný ľud“ v Uhorsku považoval katolíkov. EOL, AGE, I. c. 1, 4. Podobne aj celý rad ďalších vydaných brožúr, zdôvodňujúcich buď samotnú nezákonnosť existencie protestantských cirkví v Uhorsku, alebo ich nároky na zakomponovanie záruk ich existencie do predkorunovačného diplomu Leopolda II.

keвно-právnym výkladom (odkazy na Adama Františka Kollára) zdôvodňoval oprávnenosť presvedčenia, že nielen rímsko-katolícka cirkev, ale aj protestantská viera je cesta vedúca k spásu. *Sola salvifica* reagovala na snemové diskusie a obracala sa na vzdelané a vznešené publikum, čo však nebránilo napr. manželke Martina Laučeka vysloviť presvedčenie, že by bol užitočný aj jej slovenský preklad, aby bola dostupná širšiemu okruhu čitateľov. Napriek tomu, že ho Ondrej Korček pripravil a sprostredkoval jeho znenie M. Institorisovi, politické pomery už nepriali vydaniu háklivého diela. Veď aj latinská verzia odštartovala rýchle publikovanie ďalších brožúr, vyvracajúcich, resp. obhajujúcich pravovernosť evanjelického náboženstva.³⁶

Evanjelické spoločenstvo sa totiž dostalo do situácie, keď sa znovu oživovali náboženské kontroverzie a objavovalo sa podozrenie z neľožnosti voči panovníckemu domu a štátu. V živej pamäti polície boli tajné rokovania predstaviteľov uhorskej opozície s pruským a weimarským dvorom z r. 1788-90³⁷ a evanjelici aj začiatkom deväťdesiatych rokov v hláseniach tajných agentov vystupovali ako silne opozične naladená vrstva, ktorá môže mať podiel na príprave protištátneho sprisahania.³⁸ Ak dokonca vo Vacove u Antona Marmarossa vyšla s povolením cenzúry brožúra, v ktorej sa poprava francúzskeho kráľa neoznačovala za dielo jakobínov, ale evanjelikov, a títo sa pobúrení chystali údajne do svojej obrany zainteresovať spoluveriacich v celej Európe, situácia bola rozhodne vážna a pre evanjelikov aj nebezpečná.³⁹ Potrebovali verejne dokázať, a už nielen v rámci monarchie, že evanjelická viera nie je a priori „odbojnícka“, nemá v samých základoch vpísaný princíp vierolomnosti a lojálny vzťah k štátu vyplýva z jej teologickej koncepcie a štruktúry cirkvi, na čele ktorej stojí formálne práve panovník. Obranu nebolo možné v dôsledku vývoja po roku 1794 v Uhorsku publikovať a jedinou cestou bolo jej vydanie v zahraničí. Vzhľadom na kontakty v Nemecku a kvázi verejne prezentovaným názorom v diele *Sola salvifica* táto úloha pripadla Institorisovi, ktorý v Jene r. 1796 dal anonymne vydať rozsiahle pojednanie *Vindiciae D. Lutheri hostilis in principes animi civiliumque seditionum accusati*.⁴⁰ Koncipovanie diela mu zrejme netrvalo dlho, lebo už začiatkom osemdesiatych rokov mal pripravený štyridsaťstranový konspekt práce, vyvracajúcej opodstatnenosť katolíckeho chápania inštitútu pápežstva a námietky voči Lutherovi.⁴¹

Pre „domáce publikum“ bolo určené vydanie Institorisovej kázne *Strom bez kořene a čepice bez hlavy* etc. (1793), ktorá zrejme ako prvá verejne reagovala na francúzsku revolúciu a krvavé zúčtovanie s francúzskym kráľom. Vďaka nej – a bez zohľadnenia

³⁶ O. Kortsek M. Institorisovi 25. 6. 1796. KELB, rkp. fac. 360/II. Na Institorisa reagoval Juraj Pray spisom *Animadversiones* etc. a na neho pravdepodobne Daniel Crudi odpoveďou *Nullitas animadversionum* etc., pričom obe brožúry vyšli anonymne v Bratislave.

³⁷ K tomu GRAGGER, Robert: Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin–Leipzig 1923.

³⁸ Hlásenia tajných agentov v Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, Polizei-Hofstelle, Pergen-Akten X/B 1, H 42, fol. 6-9.

³⁹ Brožúra vyšla pod názvom *Acta sanctissimi Domini nostri Pii, Divina Providentia Papae existi in consistorio sexto feria secunda die 17ma Junii 1793, causa necis illatae Ludovico 16to Galliarum Regi christianissimo*. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Wien, Informationsbüro 1, Polizeiberichte 1792-3, fol. 523.

⁴⁰ O autorstve a mieste vydania svedčí list Bohuslava Tablica z 11. 11. 1797. KELB, rkp. fasc. 599.

⁴¹ *Papatus protestantizans, et tamen hostili in Protestantibus animo*, tamže, s. 669.

uvadených politických okolností – sa Institorisovi zvyklo pripisovať spiatočnicke myslenie a obrana „starého“ (feudálneho) poriadku.⁴² Nemožno pochybovať o tom, že evanjelický duchovný na exponovanom pôsobisku, s prirodzene konzervatívnym zmýšľaním vyjadril svoje presvedčenie o potrebe stability spoločenského poriadku a neprípustnosti takých excesov, ktoré revolúcia so sebou prinášala. O tom, že k nim nebolo ďaleko ani v samotnej Bratislave svedčilo napr. verejné vyhrážanie sa miestneho *sanskülotu* evanjelika Balogha (povolaním krajčír) kráľovskému komisárovi mesta Klobusitzkému zničným radnice.⁴³ Treba však mať na zreteli aj vypäté vojnové obdobie, keď sa monarchia ocitla v priamom ohrození a pochopiteľnou reakciou na daný stav bol vystupňovaný patriotizmus. Institorisova práca však plnila svoj účel – verejne prezentovať mienku evanjelikov o revolúcii vo Francúzsku: pomerne dobre sa predávala (len Michal Semian predal v Pezinku do mája desať, Ján Zubek v Trenčíne dvanásť kusov), Michal Gregusch pripravil jej maďarský preklad, no podstatné bolo, že získala uznanie aj medzi katolíkmi.⁴⁴ Na podobnú „spoločenskú objednávku“ reagovala aj neskoršia Institorisova práca *Zlomená pýcha* etc., oslavujúca prvé významnejšie víťazstvo rakúskych vojsk nad Napoleonom, pričom úspech jej zabezpečovala aj vhodná propagácia zo strany Institorisových priateľov.⁴⁵

Nielen politické udalosti podnecovali Institorisa k tomu, aby sa chopil pera a verejne vyslovil svoj názor na aktuálne problémy. Príležitosť mu ponúkal aj stav bratislavskej školy a jej študentov, na ktorých sa najmä od prelomu osemdesiatych – deväťdesiatych rokov vzniesla sprška sťažností kvôli ich „uvoľnenej morálke“ a rôznym výčinom. Podobné problémy súčasníci nevideli len medzi evanjelickými gymnazistami, ale boli obvyklé napr. aj medzi študentmi Kráľovskej akadémie.⁴⁶ Neviazané správanie študentov bolo podľa všeobecne panujúcej mienky dôsledkom celkového úpadku morálky v jozefínskom období, keď sa študentom povolila návšteva divadiel, v meste vznikli čítárne, ponúkajúce súčasnú literatúru a zahraničné časopisy, zo škôl sa vytratil *exhortácie* – dohľad a napomínania študentov zo strany duchovných a zrušila sa povinná návšteva kostola. Hoci v rámci evanjelického gymnázia platili interné disciplinárne predpisy, ani

⁴² Pozri napr. ŠIMONČIČ, Jozef: *Ohlasy francúzskej revolúcie na Slovensku*. Košice 1982, s. 59-60. V rámci brožúry je Institoris autorom len textu kázne, pripojená báseň pochádza z pera Institorisovho priateľa Michala Semiana. Autograf básne priložený v liste M. Semiana z 22. 4. 1793. KELB, rkp. fasc. 599.

⁴³ Hlásenie bratislavského policajného agenta (o. i. inšpektora ľudových škôl) Ignáca Wengera z 15. 2. 1793. HHStA, Informationsbüro 1, Polizeiberichte 1792-3, fol. 391. Podobne hlásil aj policajný riaditeľ v Pešti Gotthardi 27. 7. 1793, že „*luteráni a kalvíni* (podč. v orig.) sú popudení na najvyššiu možnú mieru a k celej veci (=šíreniu nepokojov v Uhorsku) podľa svojich možností prispievajú“. Tamže, fol. 359. Hlásenie z 1. 12. 1793 vidí zdroj nespokojnosti o. i. v neschválení synodálnych aktov. Tamže, fol. 551.

⁴⁴ Veľkú odozvu našla napr. v Trenčianskej stolici, ktorej stavy boli známe intolerantným postojom voči evanjelikom. Pozri list Imricha Pongráta z 1. 7. 1793, KELB, rkp. fasc. 359/I.

⁴⁵ Bezplatné rozdávanie medzi katolíckych spoluobčanov praktizoval napr. Andrej Plachý. List z 20. 12. 1799. Tamže, 362/1799.

⁴⁶ KOWALSKÁ, Eva: Tradície študentských revolt na bratislavských vyšších školách. In: *Ludovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie (Zost. I. Sedlák). MS Martin 1997, s. 40-47.

tu sa nedalo vyhnúť vplyvu okolia a odolať pokušeniu rôznych možností.⁴⁷ Väčšie mestá ich poskytovali v hojnej miere, čo viedlo napokon k úvahám o presídlení rôznych škôl (o. i. aj univerzity) do menších lokalít.

Liek na nápravu neduhov sa hľadal v prvom rade v sprísnení disciplinárnych predpisov, ktoré sa napokon uplatnili v podobe výnosu KMR o zákaze návštevy divadiel, krčiem, bálav a zábav, kartových hier, „podnikov“ na Podhradí. Nariadenie sa aplikovalo aj na evanjelickom gymnáziu, doplnené o zákaz návštevy verejných parkov.⁴⁸ Institoris na spomínané negatívne javy reagoval vydaním ďalšej knihy *Impunitas vagae Veneris* etc. (1798), ktorá analyzovala príčiny a dôsledky skazy mravov, varovala pred nebezpečenstvom prostitúcie a neviazaným pohlavným životom, a zároveň bola (pravdepodobne prvým na Slovensku publikovaným) systematickým výkladom vzťahov medzi pohlaviami a návodom na kresťanský postoj k otázkam sexuality. Aj ona sa dočkala zasluženej pozornosti, bezpochyby aj pre svoj „pikantný“ predmet pojednania. Konkrétny účinok mala napr. v Trenčíne, kde sa mestský magistrát postaral o jej šírenie, pričom súčasne zvažoval zriadenie verejného domu...⁴⁹

Efektívnejší prostriedok prevencie voči klesajúcej morálke študentov sa hľadal v dôslednejšej mravnej výchove priamo v škole a reforme vyučovania. Institoris našiel ešte v priebehu osemdesiatych rokov v konvente pochopenie pre rozšírenie spektra vyučovacích predmetov na teologickom kurze o aktuálne kurzy morálnej teológie a homiletiky, ktoré aj sám prednášal. Jeho počín sa považoval za významný prínos ku skvalitneniu teologickej prípravy a inšpiroval vyššie spomínaného Jána Ambrózyho k vypracovaniu projektu na zlepšenie vyučovania teológie v evanjelických školách všeobecne (1793). Ambrózy položil hlavný dôraz na asketickú morálnu a praktickú teológiu, ktorú sa napriek Institorisovej podpore v Bratislave predtým nepodarilo zaviesť.⁵⁰ Uvedený fakt naznačuje, že hoci Institoris požíval značnú autoritu, v rámci „osvietenstvu“ nakloneného konventu sa nedokázal presadiť. Dôkazom odlišnej orientácie bratislavského konventu bolo aj schválenie návrhu Jána Jakuba Wernera, v tom čase subrektora gymnázia a čerstvého absolventa univerzity v Lipsku na používanie učebnice nemeckého autora Dietricha *Anweisung zur Glückseligkeit nach der Lehre Jesu*, ktorej zavedenie r. 1783 vzbudilo podozrenie medzi spolubratmi z Liptovskej stolice.⁵¹ Knihu, ktorej sa pripisovalo hlásanie „sociniánskych“ myšlienok, vychádzajúcich o. i. zo zásady, že náboženstvo

⁴⁷ Príkladom obvyklej sťažnosti je mienka M. Szinowicza: „[...] no sloboda hovorenia a písania, zlý život a odpor voči farárom, ktorý sa u časti [mládeže] prejavuje, nás robia chatrnými“. List M. Institorisovi 24. 8. 1789. KELB, rkp. fasc. 355.

⁴⁸ *Sincera circa necessarium Scholae nostrae emendationem consilia* z novembra 1795. KELB, rkp. s. 429.

⁴⁹ Ján Zúbek M. Institorisovi 20. 4. 1799. KELB, rkp. fasc. 362/1799.

⁵⁰ Z listu J. Ambrózyho z 24. 11. 1796 vyplýva, že sa pokúsil presadiť schválenie svojho plánu najprv v bratislavskom konvente, ale z jeho postoja vyrozumel, že tu o projekt nebol záujem. Preto sa na podnet kežmarského farára Christiána Genersyho (Genersicha) obrátil na inšpektora potiského distriktu Imricha Horvátha-Stansitha, ktorý ho podporil. KELB, rkp. fasc. 360/II. Vyučovanie sa podarilo otvoriť na ev. gymnáziu v Kežmarku od začiatku šk. roku 1797/98, záujem oň však prejavilo len 12 študentov a kurz sa v nasledujúcich rokoch neobnovil. J. Ambrózy M. Institorisovi 1. 9. 1797, resp. 24. 10. 1798. Tamže, s. 599, 600.

⁵¹ Tamže, 391/8.

spočíva v láske k Bohu, však obraňovali také authority konventu, ako boli Karol Gottlieb Windisch a Jozef Stettner. Upozornili na to, že učebnica sa používa aj v Šoproni, Levoči a Modre, ba odporúčal ju aj sám superintendent Torkos.⁵² Kladné stanovisko voči knihe však Institoris nezdíeľal a neskôr sa – neúspešne – zasadzoval za jej odstránenie z vyučovania. Nikde vraj nehovorí jasným jazykom augsburskej konfesie, nezmiňuje sa o dedičnom hriechu a prítomnosti a spoločenstve pravého tela a krvi Krista vo Večeri Pána.⁵³ Kontroverzne vyznel aj jeho ďalší pokus – posilniť autoritu profesorov pred študentmi a vo verejnosti prostredníctvom ich stáleho zastúpenia v konvente, ktorý však bol ochotný súhlasiť s ich prítomnosťou len na tých zasadaniach, ktoré sa mali týkať školských otázok.⁵⁴

Striktný postoj Michala Institorisov voči novátorstvám v cirkvi bol v období prudkých spoločenských zmien a otrasov vystavený tvrdej skúške. Po vyššie spomínaných Delukovi a Strakovi sa v cirkvi začali množiť prípady tých, čo po návrate zo štúdií hlásali myšlienky vzdialené predstavám stúpcov uzatvorenia sveta teológie novým myšlienkam. Proti rozmáhajúcemu sa „naturalizmu“, pod ktorým sa rozumelo predovšetkým zvyrazňovanie schopností individua a popieranie výlučnej autority *Biblie* a symbolických kníh sa Institoris pokúšal postaviť hrádzu v podobe intenzívnej pastoračnej činnosti. Napriek niekoľkým očakávaniam a podnetom zo strany priateľov však svoje kázne – až na uvedené príležitostné vydania – nedal vytlačiť v podobe väčšej kolekcie, hoci sa ich dodnes zachovalo niekoľko stoviek v slovenčine aj maďarčine. Len v ojedinelých prípadoch sa v odpisoch dostali do rúk iných čitateľov.⁵⁵

Ako výkonný kňaz si Institoris bol vedomý deficitov v oblasti literatúry pomáhajúcej pri praktickom výkone náboženstva. Z toho dôvodu ponúkol ako prvý špecializovanú modlitebnú knižku pre vojakov, ktorí dovtedy stáli viac-menej na okraji pastoračnej činnosti. Väčšiu pozornosť však venoval vydávaniu osvedčenej literatúry, ktorá bola určená na povzbudenie rozjímania a duchovné cvičenia. Iniciatívneho priaznivca týchto zámerov našiel opäť v Jánovi Ambrózym, ktorý už r. 1769 uvažoval o sprístupnení diela Tomáša Kempenského *De imitatione Christi* alebo Landspergerovej *Carthusia Monachi*, a neskôr žiadal od Institorisov sprostredkovanie vydania svojho prekladu úvah a modlitieb od Michaela Lilienthala u bratislavského tlačiaru Františka Augustína Patzku. Aktívna Institorisova účasť je jednoznačne doložená pri slovenskom vydaní súboru prác nemeckého teológa Arndta *Wzďelawatedlná kázání* (1776), *O pravom kresťanstve a Zahrádka rajská* (1777). Voľba tohto autora, ktorý bol v Nemecku už dávno neaktuálny, nebola náhodná: patril ku klasikom raného nemeckého pietizmu⁵⁶ a jeho popularizáciou sa mala

⁵² Tamže, 391/9. Doložené je jej používanie aj v Banskej Štiavnici.

⁵³ WERNER, Johann Jakob: *Auserlesene Predigten*. Preßburg 1790, Predhovor, XI-XII.

⁵⁴ Institorisovo stanovisko sprostredkuje Ján Severini v liste 26. 7. 1788. KELB, rkp. fasc. 392. Severini polemizoval aj s tézou o podstate náboženstva a zdôrazňoval, že *vera* je matkou lásky. Institorisove návrhy z r. 1799 pozri KELB, *Chronicon eccl. patr.*, fol. 413-414.

⁵⁵ V Ivančinej vedeli podľa správy Jána Mojžišoviča viacerí tieto kázne naspamäť. List z 23. 4. 1801. Tamže, 363/3. Želanie vydať kázne tlačou vyjadril už r. 1776 HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, II. Viennae 1776, s. 380.

⁵⁶ O Johannovi Arndtovi pozri *Real-Encyclopädie für die protestantische Theologie und Kirche*, Bd. 1. Hamburg 1854, s. 536-542.

postaviť hradza prenikaniu vplyvu osvietenскеj teológie medzi slovenské duchovenstvo a veriacich. Naznačujú to Institorisove úvody k uvedeným prácam, v ktorých zdôrazňuje jednak význam modlitby a mystického prežitku pri komunikácii s Bohom, jednak supremáciu náboženskej etiky nad „filozofickou“. Je to priama narážka nielen na dobovú filozofiu, ale aj teológiu, zdôrazňujúcu predovšetkým mravné poslanie náboženstva na úkor mystéria, kontaktu so živým Bohom.

Významným edičným počinom v oblasti popularizácie rozjímavej literatúry bola aj Institorisova pomoc Baltazárovi Pongrácovi pri preklade a vydaní *Pobožných Přemyslování na každý den celého Roku* etc. (1783), ku ktorej napísal obsiahly úvod. Dielo Amadea Kreuzberga, vl. menom Filipa Baltazára Sinolda von Schütz (1657-1742) tiež nebolo zvolené náhodou: bolo to populárne pretlmočenie Písma, pričom výťahy sa vzťahovali na jednotlivé dni v roku a k nim boli pripojené obsiahle vysvetlenia, komentáre a podnety na rozjímanie. Institoris vyzdvihoval Kreutzbergovu/Pongrácovu prácu za priblíženie biblického textu laikom, upozorňujúc, že priamy kontakt s Božím slovom môže zabrániť rôznym „škodlivým zmätkom v kresťanskej cirkvi“. Institoris neodmietol myšlienku, že text Písma sprostredkuje pravdy, nepochopiteľné ľudským rozumom, no zároveň pripomínal, že nielen kňazi, ale aj laici majú právo slobodne o nich uvažovať a skúmať ich. Odmietol tak mystickú teológiu (nie mystiku ako takú!), ktorá by bola len doménou kňazov alebo vyvolených a zakladala ich spoločenskú výlučnosť. V čo najväčšom okruhu čitateľov, vrátane žien, videl zároveň prostriedok pre mravné povznesenie *swého národu*, ktorému chýbali fundovane a zároveň dostupnou formou napísané knihy. Poukaz na význam žien u Institorisov nebol v prípade Kreutzberga ojedinelý: už v prípade Arndtových *Kázání* to tiež bola žena, manželka Jána Raksányiho, ktorá preklad iniciovala a ktorej bolo napokon vydanie venované.

Institorisovi na druhej strane nechýbal ani zmysel pre „osvietenie praktického rozumu“ jednoduchého človeka. Bol si vedomý užitočnosti aspoň minimálnych poznatkov z prírodných vied, pomocou ktorých sa človek môže oslobodiť od povier a lepšie pochopiť a precítiť dielo stvorenia. Sám sa amatérsky zaoberal v tom čase módnou meteorológiou (podobne ako jeho súčasník a spoluobčan v Bratislave J. I. Felbiger) a vlastnil zbierku minerálov, ktoré mu posielal najmä D. Crudi.⁵⁷ Ochotne sa teda ujal vydania náučnej knihy Pavla Michalku o fungovaní prírody a škodlivosti povier (*Rozmlouvání učitele s několik sedláky o škodlivosti powěry*, 1802). Po ohlasoch čitateľov mohol s uspokojením konštatovať, že napriek „ľudovosti“ našla záujemcov aj medzi šľachtou, ktorá bez ohľadu na svoje vzdelanie nebola uchránená od povier.⁵⁸ Úspech knihy a zároveň mienka niektorých čitateľov o nie vždy adekvátnom jazyku výkladu viedli Michalka a Institorisov k úvahe o druhom (pravdepodobne opravenom) vydaní: vzhľadom na Institorisovu chorobu a následnú smrť sa však tento plán nedoč-

⁵⁷ O meteorológii si písal napr. s Pavlom Klarom z Modry. Pozri list z 26. 11. 1768, KELB, rkp. fasc. 588/1. Listy Crudiho o zásielkách minerálov z r. 1764-65, tamže.

⁵⁸ Ján Bogady s iróniou spomenul prípad panského provizora, ktorého na ceste medzi Veľkými a Nitrianskymi Žabokrekami mätala zahalená ženská postava, ktorú odplašil až výstrelom z pištole. Prišľúbil aj odporúčať knihu najmä medzi šľachticmi. List z 10. 5. 1802. KELB, rkp. fasc. 364/1. Pozri aj listy Mikuláša Marčeka a J. Mojžišoviča, tamže.

kal realizácie.⁵⁹ Bolo to posledné, ale nie jediné stroskotanie edičného zámeru M. Institorisa. Podobný osud stihol aj rozsiahle dielo Pavla Šramka *Nowého Zákona Slowensko Řecký Slowář*, ktoré bolo kompletne pripravené na vydanie r. 1799, no pravdepodobne nenašiel vhodného cenzora, ktorý by ho odporučil do tlače, príp. tlačiaru, ktorý by na seba vzal náklady spojené s vydaním finančne iste náročného diela.⁶⁰

Uvedené aktivity naznačujú, že Institoris mal napriek svojim vyhraneným a dobe nie vždy zodpovedajúcim teologickým názorom vplyv na „politické“ dianie v a okolo evanjelickej cirkvi – v dôsledku preskupovania pomerov síl medzi svetskými a duchovnými predstaviteľmi cirkvi ho však postupne strácal. Jasne sa to ukázalo v priebehu peštianskej synody (14. 9.–12. 10. 1791), ktorá uzavrela osem desaťročí trvajúcu etapu vývoja cirkvi bez možnosti riešiť jej problémy spoločným rokovaním svetských a cirkevných delegátov z celého Uhorska.

Pôsobenie Institorisa na synode odráža mieru rozporov, ktoré sa nahromadili v cirkvi, desaťročia fungujúcej v podmienkach znemožňujúcich jej prirodzený rozvoj. Postupné presadzovanie sa vplyvu svetských členov cirkvi, z ktorých mnohí boli v danom období nielen stúpecami osvietenstva, ale aj slobodomurárstva a liberálneho vzťahu k plneniu náboženských povinností,⁶¹ sprevádzali obavy duchovných zo straty vplyvu na spoluveriacich. Proti vyhraneným predstaviteľom „antihierarchického“ krídla účastníkov synody, akými boli o. i. Gabriel Prónay, Martin Schwandtner a Tomáš Tihanyi, stála mienka duchovných, reprezentovaných počas kritického bodu rokovania o práve kňazov spravovať cirkev práve Institorisom. Snažil sa aspoň čiastočne zachrániť ich pozície, keď sa dovoľával príkladu apoštolskej cirkvi, ktorej riadenie nebolo v rukách poslucháčov, ale zvestovateľov Evanjelia. Vzhľadom na súčasný vývoj považoval za vhodné dosiahnutie parity.⁶² Na synode ventilované prejavy názorovej nejednotnosti, i keď boli nevyhnutným krokom pri vyjasňovaní princípov fungovania cirkvi, však mali kontroverzné následky. Katolícka hierarchia nielenže znovu útočila na oprávnenosť jestvovania protestantských cirkvi, ale začala spochybňovať aj požiadavku zrovnoprávnenia evanjelických duchovných v ich úrade s katolíckymi (týkalo sa najmä superintendentov). Je ťažké odhadnúť, do akej miery spory týkajúce sa kyriarchie/hierarchie ovplyvnili konečné rozhodnutia štátnych orgánov, no rozhodne sťažovali pozície evanjelickej cirkvi a v. u.ž

⁵⁹ Pozri list P. Michalka z 29. 8. 1802. KELB, rkp. fasc. 364/1.

⁶⁰ List P. Šramka s rozsiahlym úvodom k *Slowáru* z 29. 8. 1799, KELB, rkp. fasc. 362/1799.

⁶¹ Pozri napr. mienku Gabriela Prónaya v tejto veci, ako ju interpretuje na základe mne neprístupných prameňov ADAMIŠ, Július: Boj medzi svetskými a duchovnými na peštianskej synode r. 1791. In: *Sborník venovaný Dr. Jánovi Jammickému, profesorovi teológie k 70. narodeninám* (ed. Ján Beblavý). Transcius, s. 98-103. K tomu porovnaj komentár Imricha Berzeviczkého z 23. 8. 1791: *Non solum enim apud Fratres Reformatos graves et periculosae, sane in dedecus religionis Evangelicae enatae sunt dissensiones: sed et apud nostros, semina iacta sunt discordiarum. In nostris partibus nonnulli Politicorum adpingere volunt nobis, ac si erigere intenderemus hyerarchiam Ecclesiasticam. Chimerica notio. In Ecclesia Evangelica, et in Hungaria, adhaec per statum Ecclesiasticum, qui constat ex membris maxima ex parte, nonnullis demptis, ex statu mediocri, aut plane infimo, adhaec omnibus viribus destituto, hyerarchiam meditari, tantumdem est et minus ac Platoniam Rempublicam moliri.* KELB, rkp. fasc. 358/1791.

⁶² ADAMIŠ, Július: Boj medzi svetskými a duchovnými, s. 99.

v dobe, keď mal panovník potvrdiť závery synody. Keď sa po smrti Leopolda začalo podmieňovať ich prijatie až korunováciou nového panovníka, bola to len prvá komplikácia na dlhej ceste k zrovnoprávneniu cirkví v Uhorsku.⁶³ Radikalizácia spoločenskej situácie totiž uvrhla evanjelikov opäť do postavenia stále nespokojnej a podozrivanej komunity, ktorú navyše zmietajú vnútorné rozpory.

Institoris sa svojimi mnohostrannými aktivitami, spoluvytváraním a ovplyvňovaním (vnútro)cirkevnej politiky, šírkou a významom osobných kontaktov, ale aj nadobudnutým majetkom výrazne odlišuje od predstavy, aká sa vytvorila o evanjelických duchovných, najmä slovenských. Jeho práca presahovala rámec etnika, z ktorého vyšiel, pričom sa však aj v jeho prospech výrazne angažoval. Institoris sa nezdráhal hovoriť o „našom slovanskom národe“ a požiadavke jeho kultivácie, hoci na mysli mal jednoznačne slovenskú evanjelickú populáciu, do ktorej po vzniku evanjelických komunít v Čechách a na Morave zahrnul aj ich príslušníkov. Podporoval morálne aj finančne tých, ktorí sa aktívne zapojili do procesu slovenského národného hnutia. Zároveň ako poslanie bral službu maďarskej evanjelickej komunite, aj keď aktívnu prácu mimo zboru (napr. pri tvorbe agendy) prenechával iným. Nemožno pochybovať ani o jeho uhorskom patriotizme, posilnenom pocitom vďačnosti Jozefovi II. a Leopoldovi II. za zmeny, ktoré dokázali presadiť v cirkevnej politike. Prekrývalo, a pritom si neprotirečilo u neho viacero vrstiev vedomia príslušnosti k rôzne štruktúrovaným komunitám, čo bolo typickým znakom osvietenskej doby.

Všetky stručne naznačené fakty⁶⁴ sú len dôkazom toho, akou mnohohrstevnou osobnosťou bol človek, stojaci päťdesiat rokov na čele nemalej skupiny ľudí žijúcich v dobe významných spoločenských zvrátov. Nie je možné pochopiť ho len na základe analýzy jeho diel, ako súčasti „literárnej“ histórie bez poznania okolností, ktoré podmieňovali ich vznik, motiváciu, formulácie či obsah. Nie diela samotné, ale ich kontext robia z Institorisovej zaujímavej, a zdá sa, že nedocenenú a nespravodlivo posudzovanú postavu slovenských dejín.

⁶³ Juraj Justh v liste barónovi Jánovi Calisiovi (Kališovi) z 9. 4. 1792. SNA Bratislava, Archív rodiny Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. VI, fol. 24.

⁶⁴ Predložená štúdia je len časťou obsiahlejšej kapitoly z pripravovanej práce o evanjelickej a. v. komunite v 18. storočí.